

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1
(Mayıs/May 2021)

Tarihsel Bir Olgunun Anakronik Yaklaşımla Dindarları İtibarsızlaştırma Aracı Olarak Kullanılması: Erken Yaşta Evlilik

The Use of a Historical Case as a Tool to Discredit Religious People with an Anachronistic Approach: Early Marriage

Ali Yılmaz

Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Giresun University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic History
Giresun/Turkey

alibedir28@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-8574-4580

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 24 Şubat 2021

Date Received: 24 February 2021

Kabul Tarihi: 16 Nisan 2021

Date Accepted: 16 April 2021

Yayın Tarihi: 30 Mayıs 2021

Date Published: 30 May 2021

Yayın Sezonu: Bahar

Publication Season: Spring

<https://doi.org/10.33931/abuifd.886175>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by a special software and no plagiarism detected.

Atıf/Cite as

Yılmaz, Ali. "Tarihsel Bir Olgunun Anakronik Yaklaşımla Dindarları İtibarsızlaştırma Aracı Olarak Kullanılması: Erken Yaşta Evlilik". *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 294-313.
<https://doi.org/10.33931/abuifd.886175>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology,
Bolu, 14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

Tarihsel Bir Olgunun Anakronik Yaklaşımla Dindarları İtibarsızlaştırma Aracı Olarak Kullanılması: Erken Yaşta Evlilik

Öz

Erken yaşta evlilik, Yakın Çağ'a kadar çeşitli dinlere mensup toplumların örfünde yer alan bir gerçekliktir. Hz. Muhammed'in yetiştiği tarihte ve coğrafyada da erken yaşta evlilik uygulamaları mevcuttu. İslam'ın tebliğ edilmeye başlanılmasından sonra da toplumda yerleşik olan bu örf, Müslümanlar arasında uygulanmaya devam etmiştir. Erken yaşta evliliğe, her konunun kendi bağlamında değerlendirilmesi gerçeğinden hareketle günün tarihsel bağlamında bakmak gerektiğini düşünmekteyiz. Hz. Muhammed, toplumun bir ferdi olarak zamanın örfüne uygun evlilikler yapmıştır. Onun Hz. Âişe ile yaptığı evliliği, eleştirilere konu edilmektedir. Müslümanlar, Oryantalistlerin Hz. Muhammed ile Hz. Âişe'nin erken yaşta evliliği ile alakalı yaptıkları değerlendirmeler karşısında değişik cevaplar arama yoluna gitmişlerdir. Müslümanlardan bazıları erken yaşta evliliği o günün toplumsal vasatı olarak görmüşler, bazıları da yapılan eleştiriler karşısında savunmacı bir refleks geliştirerek Hz. Âişe'nin yaşının daha büyük olduğu iddialarına deliller bulmaya çalışmışlardır. Bu ikinci görüşü savunanlar, Hz. Âişe'nin yaşını büyük göstermeye çalışmakla aslında bir anakronizme düşmüşlerdir. Zira bu konu ile ilgili bir değerlendirme yaparken, bu evliliğin dönemin Arap örfüne uygun yapıldığı, dahası Hz. Muhammed zamanında yaşayan en büyük muhaliflerinin bile bu konuyu gündeme getirmedikleri gerçeğini gözden kaçırmamak gerekir. Bu makale Orta Çağ'daki farklı dini ve kültürel yapıları sahip toplumların erken yaşta evlilik olgusuna dair yaklaşım ve tutumlarını farklı yönleriyle ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Orta Çağ, Erken Yaşta Evlilik, Anakronizm, Hz. Âişe.

The Use of a Historical Case as a Tool to Discredit Religious People with an Anachronistic Approach: Early Marriage

Abstract

Early marriage is a reality that has been in the customs of societies belonging to various religions until the Modern Age. Early marriage practices existed in the region and at the time when Prophet Muhammad was brought up. This established custom continued to be practiced among Muslims after the spread of Islam. We argue that early marriage should be considered in the historical context of the day, starting from the fact that each issue is evaluated in its own context. Prophet Muhammad, as a member of the society, had marriages in accordance with the customs of the time. His marriage to 'Â'isha is the subject of criticism. Muslims have sought different answers in the face of the Orientalists' evaluations about the early marriage of Prophet Muhammad and 'Â'isha. Some Muslims saw early marriage as the social environment of that day, and some developed a defensive reflex in the face of the criticism. They tried to find evidence for discourse that 'Â'isha was older. Those who defend this second view have actually fallen into an anachronism by trying to show the age of 'Â'isha to be older. Because, while making an assessment on this issue, it is stated that this marriage was made in accordance with the Arabic customs of the period, moreover, it should not be overlooked that even the greatest opponents of Prophet Muhammad's time did not raise this issue. This article deals with the approaches and attitudes of societies with different religious and cultural structures in the Middle Ages towards early marriage.

Keywords: History of Islam, Middle Ages, Early Marriage, Anachronism, 'Â'isha.

Giriş

Allah Teâlâ ilk insanı yaratmasından sonra insan neslinin çoğalması ve devamı için erkek ile kadının evlenmesini bir kural olarak ortaya koymuştur. Kadın ile erkeğin birlikte olması, bazıları tarafından neslin devamına vesile olması bağlamında kutsallaştırılırken, diğer bakış açılarında konu iki bireyin bazı isteklerinin zirve yapması diye açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle gücün hâkim olduğu erken çağlarda erkeğin fiziksel gücü ön plana çıkarılarak kadın bazen ikinci plana itilmiş ve bu itilmişlikle kadın fiziken güçlü olan erkeğin ihtiyaçlarını karşılayan bir obje olarak algılanmıştır. Hâlbuki bu farklı iki cins Allah'a karşı sorumluluklarında eşit olup bizatihi birbirlerinin tamamlayıcısı ve adeta birbirlerine mahkûm ve mecbur varlıklardır.¹ Sadece insanlarda değil çoğu canlılarda üreme, erkeklerle dişilerin birleşmesi sonucu ortaya çıkan biyolojik gelişimin sonucu varlıklarını devam ettirmelerini sağlamaktadır.

Bazı dinsel kısıtlamalar hariç hemen bütün beşeriyette evlilik, tavsiye edilmiş ve her toplum konu ile ilgili kendine özgü bir örf/kültür oluşturmuştur. Erkeklerle kadınların evlenmesi, toplumdan topluma değişen bazı kural ve kaidelerle sınırlandırılmıştır. Çağlar değiştikçe ister evlilik merasimleri isterse evlenme yaşları, toplumsal değişkenlikler gösterebilmektedir. Özellikle günümüzde evlenme yaşı geçmiş dönemlere göre bir hayli yükseldiğinden dolayı geçmişte toplumun örfü olarak yaşanan erken yaşta evliliklerle ilgili bazı tartışmalar yapılmaktadır. Hatta bu tartışmaların dozu artırılarak kişilerin bağlı oldukları kutsallar üzerinden sürdürülmektedir. Bu tartışmalarda tarafların biri savunmacı tutum sergilerken, diğer taraf sanki farklı toplumların bağlı bulunduğu dinin eksiğiymiş gibi olayı bağlamından kopararak anakronik bir yaklaşım sergilemektedir.

Geçmişte yaşanmış herhangi bir olayın değerlendirilmesinde genelde iki yaklaşım dikkate alınmaktadır. Birincisi tarihselci yaklaşım, diğeri ise anakronik bir bakış açıdır. Hemen belirtmeliyiz ki şahsi kanaatimiz, iki tartışmadan biri lehine tavir belirleme gibi bir zorunluluğumuzun olmadığı yönündedir. Zira her iki bakış açısının da eleştirilmesi gereken bazı yönleri mevcuttur. Bu çalışmamızda makale başlığımızda da görüleceği gibi anakronizmi merkeze alarak erken yaşta evlilik olgusuna eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşacağımızı belirtmek isteriz.

O halde anakronizm nedir? Anakronizm; "tarihsel olay veya durumların gerçekte meydana geldikleri tarihsel zamanın dışında değişik zaman dilimlerinde gerçekleşmiş olan olay veya durumlarla birlikte düşünülmesi; tarihsel olarak farklı dönemlerde meydana gelmiş olan olayların aynı zaman diliminde meydana gelmiş gibi ele alınıp değerlendirilmesi" manalarına gelmektedir.² Kavram olarak; "Bir şeyin, bir kavram veya olayın gerçek tarihsel bağlamı dışına çıkarılması" şeklinde ifade

¹ Geniş bilgi için bk. Mustafa Tunçer, "İslâm Dininin Kadına ve Aileye Bakışı", *Kadın ve Aile Hayatı*, ed. Nazım Elmas, (Ankara: Pegem Yayınları, 2017), 63.

² Ömer Demir- Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 1992), 32.

edilmektedir.³ Bu tanıma göre anakronik bakış açısı yapılan/düşünülen şeyin, yapıldığı/düşünüldüğü zamanın şartlarının görmezden gelinerek değerlendirilmesi anlamına gelmektedir.⁴ Anakronizm, bir olgunun ait olduğu dönemin gerçekliği içinde değil, yaşadığımız dönemin parametreleri üzerinden değerlendirilmesi yanılıgısı anlamına gelmektedir. O, bir olgunun dönemin tarihsel gerçekliği ile algılanmaya çalışılan şeyin yaşadığımız dönem hakkındaki yanılıgıları ifade etmesidir.

Hangi görüşten olursa olsun münevver kimliği olanlar herhangi bir vakıayı değerlendirirken olaylara her türlü ön yargılardan arınmış bir şekilde yaklaşılması gerektiğinin farkında olmalıdır. Bütün yazarların art niyetli olmayacağından hareketle anakronik bakış ve yaklaşımların sebepleri farklılıklar arz edebilir. Özellikle Hz. Peygamber dönemi başta olmak üzere diğer zamanlarda da tarihsel değerlendirmelerde bağlam göz önüne alınmazsa anlam kaymalarından oluşabilecek yanılmalar, altından kalkılmayacak sorunlar doğurabilmektedir. Olayları tarihsel bağlamından koparmamız, İslâm dininin ilk dönem yorumlarının tümünü günümüzde egemen kılmaya çalışan bir toplumsal kurallar dizini olarak yansıtılmasını doğurur ki bunu hiçbir Müslümanın kabul etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bir olgunun bağlamından koparılması, onu zihinsel bir algıya dönüştürme çabasını beraberinde getirmektedir ki bu bakış açısı, zihniyetler ve kavramlar konusunda içinden çıkılmaz bir hale evrilebilmektedir.

Dinlerin belli sabiteleri olmakla birlikte, dinamik ve dönemin sorunlarıyla yüzleşmekten çekinmeyen bir yönünün olduğu gerçeğini de unutmamamız gerekmektedir. İslâm'ı günümüz değerlerine düşman olarak göstermeye çalışmak, iyi niyetle açıklanacak bir yaklaşım değildir. Özellikle tarih yazımında kendisini biraz daha belli eden bu anakronik yaklaşım, tarihsel dönemlerdeki uygulamalara yönelik önyargılı dogmaları beraberinde getirmektedir. Bu önyargı genelde bugünün ihtiyaç ve sorunlarının farkına varılmayan şimdiciliğın bir sonucudur.

1. Tarihte Erken Yaşta Evlilik ve Demografik Değerlendirme

Aile kurumunu oluşturan erkek ve kadınların evlenme yaşları ile ilgili olarak tarihsel süreçte toplumlarda farklılıklar olmakla birlikte her nedense erkeğın yaşı üzerinden bir tartışma yapılmazken bütün projeksiyonlar kadınlar/kızlar üzerinden yürütülmektedir. Belki kadınlar/kızlar açısından evlilik sonrası jinekolojik durum doğuracak bazı biyolojik değişimlerin bu bakış açısına etkileri olabilir. Bu gerçekte birlikte şu tartışmadan da kendimizi azade kılamayız. Çağdaş feminist yaklaşımlar hariç tarihsel süreç içerisinde ailenin merkezine erkekler oturtulmuştur. Yaşanan bu yaklaşımların tartışmasına girmeden kadının da onun dünyaya getireceği çocukların sorumluluğunu üstlenecek erkeğın yaşının da gündeme getirilip tartışılması gerekmektedir.

³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 45.

⁴ Ebû Zeyd Nasr Hamid, *Dinsel Söylemin Eleştirisi*, çev. Fethi Ahmet Polat (Ankara: Kitabiyât, 2002), 64 vd.

Erken dönemlere ait evlilik yaşları ve yaş ortalamaları ile ilgili elimizde bilimsel veriler olmamasına rağmen Orta Çağ'da insan ömrü ortalamasının düşük olarak seyrettiği gerçeği herkes tarafından genel kabul gören bir değerlendirmedir. Olaya tarihsel gerçeklik açısından bakıldığında ortalama ömrün kısa olduğu bir dünyada erken yaşta evliliğin şartlara göre gayet yerinde bir davranış olarak kabullenilmesi gerekmektedir. Zira toplumun devamını sağlayacak çocukların dünyaya getirilmesi ve büyütülmesi için belli bir zamana ihtiyaç vardır. Bu bağlamda erken dönemlerde evlenme çağı on dördü yaşlarda başlamaktadır.⁵ Her ne kadar kilise genellikle ergenlik yaşını kızlarda on iki, erkeklerde on dört olarak kabul etse de toplum ortalamasının üzerinde hayat yaşayan ailelerde evlilik yaşları daha erken yaşlarda olabilmektedir.⁶ Aristokrat aile çocukları toplum vasatını her zaman tutturmayıp halktan olan çocuklar daha erken evlenmektedirler.⁷

Erken yaşta çocukların evlendirilmesinin sebepleri arasında savaş, afet ve çocuğun yetiştirilmesinden kaynaklı endişeler sayılabilir. Erken yaşta ölümler göz önüne alındığında çocuğun büyüklerin yardımı ve gözetiminde doğru bir aile kurmasına yardımcı olma en önde gelen sebeplerdendir. Bazı dönemlerde bu gerçeklikle ilgili sınır o kadar aşılmıştır ki kraliyet evliliklerinde bu evlilik akitlerinin bebekleri de içerdiği görülmektedir. Her ne kadar tahrif edilse bile bebek yaştaki evliliklerde çocuk rıza gösterme yaşında olmadığından, ebeveynlerin onlar adına karar vermelerine kilisenin yaklaşımı olumlu değildir. Bu uygulamanın örneğini İngiltere'de görmemiz mümkündür. Bu ülkede yedi yaşına gelmeden çocukların nişanlanmaması, yedi yaşından sonra ise düğün rıza yaşı olan on iki-on üç yaşının doldurulmasının beklenmesi zorunluluğu getirilmiştir.⁸

Erken yaşta evliliğin diğer bir uygulanış biçimi de; kızın çocuk denecek yaşta nişanlanması, erkeğin evine ilerleyen yıllarda eş olacak şekilde büyütülmesi için gönderilmesi şeklindedir. Örneğin Macaristan kralı Andrew'ın kızı Elizabeth, dört yaşında Thuringia'lı Landgraf ile nişanlanmış, aynı yıl Wartburg sarayına gönderilmiş ve on dört yaşında evlenene kadar sarayda yetiştirilmiştir.⁹ Aynı şekilde evlilik yaşı ile uyumlu olarak yasal sorumluluklar da mezkûr yaşlarda başlamaktadır. Çocukların hırsızlık suçundan cezalandırılma yaşları buna en iyi örneklerdir.¹⁰ 576/1181 tarihli bir İngiliz yasasına göre erkeklerin askere alınma yaşlarının on beşe kadar düştüğü bilinmektedir. Keza Bizans İmparatoru İoannis'in on yaşındaki kızını, II. Osmanlı padişahı Orhan Bey'in oğlu Halil ile evlendirmesi bu tip geleneklerin

⁵ Ian Mortimer, *The Time Travelers Guide To Medieval England* (USA: Simon&Schuster, 2010), 38.
⁶ James A. Brundage, "Sex And Canon Law", *Handbook Of Medieval Sexuality*, ed: V. L. Bullough, J. A. Brundage (New York: Routledge, 2000), 39.
⁷ David Herlihy, "The Making Of The Medieval Family: Symmetry, Structure And Sentiment", *Medieval Families: Perspectives on Marriage, Household, and Children*, ed. Carol Neel (Canada: The Medieval Academy Of America, 2004), 203.
⁸ R. A. Johnston, *All Things Medieval* (USA: ABC-CLIO, 2011), 728.
⁹ Shulamith Shahar, *Childhood In The Middle Ages*, trans. C. Galai (London: Routledge, 1992), 220-221.
¹⁰ Mortimer, *The Time Travelers*, 38.

örneklerindedir.¹¹ Aynı şekilde 647/1346 Crecy Savaşında en öndeki uç beyi komutanı olan Prens Edward'ın on altı yaşında olduğu bilinmekte olup adı geçen yaş aynı zamanda miras yaşı olarak da kabul edilmektedir.¹² Aristokrat bir ailede erkek çocuk on dört yaşında miras almaya hak kazanmakla birlikte yirmi bir yaşına kadar ancak bir vasinin denetiminde tasarrufta bulunabilmektedir.¹³

Orta Çağ'da kölelik cari olduğundan çocuklarda köleliğin yaygın olması ve efendisinin çocukları kendi ihtiyaçlarına göre yetiştirme çabalarının hür çocuklarınkinden farklı bir durum arz ettiği söylenebilir. Her ne kadar görünüşte Katolik kilisesi köleliğe sıcak bakmasa da köle kadınların birçoğu sahibi olduğu erkekler için savaşçı çocuk doğurmak zorunda bırakılmıştır. Köle kadınlarla hür erkeklerin evlenmeleri imkânsız olduğundan dünyaya gelen çocuklar erkek olsun kadın olsun köle olarak kalmaktadırlar.¹⁴ Arap toplumunda da dünyadaki yaklaşımların izdüşümlerinin devam ettiğini söyleyebiliriz. Zira kadınlar üzerindeki bu olumsuz algı Arapları da etkilemiş ve hanımının kız çocuğu doğurmasının haberi kendisine verilen cahili Araplar, bu konudan memnun olmadıkları gibi içlerindeki bu psikolojik travma yüzlerine de aksetmiştir. Bu konu toplumsal bir vakıa olarak Kur'an'da bizzat ele alınmış ve eleştirilmiştir.¹⁵ Arap yarımadasında yaşayan Arapların, Habeşistan ve Bizans'a sınır olan Gassânilerden, doğuda İran Sasanî Devletinden ve Yesrib'de (Medine'de) yerleşik Yahudi kültüründen karşılıklı etkilenmemeleri mümkün değildir. Diğer topluluklarda olduğu gibi İslâm öncesi Arabistan'da da kadın, toplumu oluşturan bir birey değil, erkek zümresinin her türlü isteklerini gidermek ve hizmetlerini görmek için yaratılmış bir obje olarak görülüyordu.¹⁶

1.1. Diğer Dinlerde Erken Yaşta Evlilik

Eski ahitte evlilik yaş sınırı kadınlar/kızlar için on iki iken erkekler için on üç olup antikçağ ve Orta Çağ Roma'sında bu yaş haddi, yasal düzenleme kapsamında kadın için on iki, erkek için ise on üç- on dört olmuştur.¹⁷ Bununla birlikte kadınlarda evlilik yaş ortalaması on dört ile on altı, erkeklerde yirmi ile yirmi dört olarak tespit edilmektedir.¹⁸ Evlilik yaş ortalamalarının alt yaş haddinden yüksek olma nedeni söz konusu düzenlemenin diplomatik evliliklerin meşrulaştırılmasına yönelik olmasıdır.

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, ty), 1/139.

12 Mortimer, *The Time Travelers*, 38

13 Jeffrey L. Singman, *Daily Life In Medieval Europe* (USA: Greenwood Press, 1999), 27.

14 Jonhston, *All Things*, 640.

15 *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Mustafa Öztürk (İstanbul: Düşün Yayıncılık 2011), en-Nahl 16/58-59.

16 Şemsettin Günaltay, "İslâm'dan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu Aile ve Türlü Nikâh Çeşitleri", *Marife Dergisi* 1/3 (2002), 190.

17 Asife Ünal, *Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslâm'da Evlilik* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 22; Joseph Gottschalf, *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands* (Köln: Böhlau, 1964), 3/93.

18 Hans Werner Goetz, *Leben im Mittelalter: vom 7. bis zum 13. Jahrhundert* (München: C.H.Beck, 1994), 41.

Zira uluslararası ilişkilere yönelik motiflerle ebeveynler tarafından belirlenen evlilikler bu sınırlamalar için belirleyici olmuştur.

Güç politik motiflerle çocukların nişanlanması ve bu amaca yönelik olarak belirlenen yaş haddine erdiğinde evlendirilmesine dair somut örnekler Orta Çağ siyaset tarihinde pek çok farklı isim altında karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgiler o çağlarda erken yaşta evlenen soylularla ilgili olanlarıdır. Yoksa erken yaşta evliliğin daha yaygın olduğu köylerde yaşayanların bilgileri kitaplara geçmemiştir. Roma imparatoru Hugos'un vefatı olan oğlu II. Lothar'ı en fazla altı yaşında olan bir prensesle nişanladığı,¹⁹ Kral VII. Ludwig'in İngiltere Kralı II. Henry ile 552/1158'de ateşkes imzalayarak üç yaşındaki oğlu ile Kral Henry'nin bir yaşındaki kızı arasında bir nişan akdi yaptığı bilinmektedir.²⁰ Sonuç itibarıyla çocuk yaşta evlilikler prensip olarak kraliyet aileleri ve asil aileler arasında çocukların henüz bebek yaşta iken nişanlanması ve on iki-on dört yaşlarına ulaştıklarında evlendirilmesi biçiminde gerçekleşmiştir.

Sadece evlenme yaşı ile ilgili değil, kadınlara bakış bağlamında da değerlendirildiğinde Yahudilerin her sabah okudukları duadaki "Rabbim, beni kadın yaratmadığın için sana şükürler olsun." ifadeleri kadınla ilgili Yahudi yaklaşımını göstermektedir.²¹ Yahudi kutsal metinlerinde geçen bu kadın karşıtı söylemleri değersel değil olgusal kabul etmek zorundayız. Zira Yahudi kutsal metinlerinde geçen ayetler sosyal hayatta da kendisini göstermiş ve yapılan nüfus sayımında sadece erkekler sayılmıştır. Bu tercihi yaparken toplumdaki nüfusa göre devlet planlaması yapmak değil, savaşlarla ve göçlerle, milletçe yok olma tehlikeleri ile karşı karşıya kalmış savaşçı bir toplum düşüncesinden hareketle durum değerlendirmesi yapılmış ve toplum içerisinde kadına fazla değer vermemişlerdir.²² Dahası risaletten önce Medine Yahudileri kadın hayız olduğunda onunla beraber yemek yememişler, içmemişler, onlarla aynı evde oturmamışlardır.²³

Hıristiyan dünyasında evlenme yaşı iklimsel şartlara ve çağlara göre ülkelerde değişim göstermektedir. Roma uygarlığı ve eski kilise hukukunda evlenme yaşı kızlar için on iki, erkekler için ise on dört iken, yenilenen kilise hukukunda kızlar için on dört, erkekler için ise on altı olarak belirlenmiştir.²⁴ Kadının sosyal statüsü ile ilgili olarak Hıristiyanlıkta da durum Yahudilikle aynı mecradadır. Kadın, daha yaratılış merhalesinde yasak meyveyi Hz. Âdem'e yedirtip erkeğin cennetten ihraç edilmesine

¹⁹ Georg Erler, *Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zum Ausgang des Mittelalters in den Erzaehlungen deutscher Geschichtschreiber*, (Leipzig: Verlag von Alphon Dürer, 1883), 2/227.

²⁰ Heinrich Gerdes *Geschichte des deutschen Volkes und seiner Kultur im Mittelalter* (Berlin: Duncker&Humblot, 1908), 3/120.

²¹ Ömer Faruk Harman, "Kadın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/84.

²² Ali Coşkun, *Sosyal Değişme Kadın ve Din* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 190.

²³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: İbâdürrahman, 2008), Hayız, 2/16; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Gazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Daru'l-Fikr, t.y), Taharet, 125/644; Ebû Dâvûd Abdullah b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (Beyrut: Daru'l-Erkam, 1999), Nikâh, 47/2165.

²⁴ Ünal, *Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslâm'da Evlilik*, 81.

ve insanların günahkâr olmasına sebep olan, günahı dünyaya getiren, erkeği kandırıp baştan çıkartan bir varlık olarak kabul edilmektedir.²⁵ Bu sapkın yaklaşımı görmemezlikten gelip İslâm'ın gönderildiği çağlardaki toplumsal bir örf üzerinden yanlış değerlendirme yapmak en azından insaf ölçülerinin dışında bir yaklaşımdır. Bu art niyetli insanlar dönemin fotoğrafını çekip meseleye İslâm'ın kadına verdiği haklar bağlamında bakabilseler çoğu konu kendiliğinden çözülmüş olacaktır.²⁶ Dinler ister ilahi olsun ister beşeri olsun toplumsal bir gerçeklik olarak evlenme ile ilgili tartışmaların dışında kalmamışlar ve zamanın şartlarına göre örf oluşturmuşlardır.

1.2. Kur'an-ı Kerim ve Hadis Edebiyatında Erken Yaşta Evlilik Motifleri

Yukarıda kısmen değinildiği gibi erken yaşta evlilik gerçeği dinin doğrudan konusu olmayıp örfi bir uygulamadır. Kur'an-ı Kerim'de de evlilik yaşı ile ilgili doğrudan bir yönlendirme yoktur. Ancak dönemin gerçekliğine ayetlerin satır aralarında değinilmiştir. Kur'an-ı Kerim'deki şu ayet, o çağın örfüne muvafık olarak erken yaşta evlenme tercihi konusunda ipucu vermektedir. Zira "*Adetten kesilmiş kadınlarınızın iddet süreleri konusunda şüphe ediyorsanız bilin ki onların iddet süreleri üç aydır. (Yaşlarının küçüklüğünden dolayı) hiç âdet görmemiş kadınların iddet süresi de aynıdır...*"²⁷ ayetinde anlatılan husus, adet görme vakti gelmeden evlenip boşanan kızların hukuku ile ilgilidir. Boşanan kadınların bekleme süreleri ile ilgili Bakara suresinin sekizinci ayetinde açıklanmayan bir husus toplumda cari olmuş olacak ki sahabiden Hallâd b. Nu'mân b. Kays, konuyu gündeme getirip Hz. Peygamber'e henüz adet görmeyen kızların boşanma sonrası hukuki durumunu sorması üzerine Allah'ın Talâk suresindeki ilgili ayeti inzal buyurduğu rivayet edilmektedir.²⁸ Bu ayet, inzal edildiği toplumun örfünü yansıtmaya açısından önemlidir.

Yukarıdaki ayette geçen "vellâi lem yahidne" ifadesini savunmacı bir yaklaşım tarzıyla fizyolojik bir sebepten dolayı düzenli adet görmeyen/göremeyen kadınlar olarak anlamak toptan yanlış olmamasına rağmen, siyak ve sibak bağlamında konuyu ele aldığımızda esas itibarıyla savunmacı bir yaklaşım mahcupluğunu göstermektedir.²⁹

Orta Çağ toplumunun gerçeği olan erken yaşta evlilik konusuyla ilgili örnekler hadis külliyatlarında da aktarılmıştır. Bazı hadis kitaplarında küçük kızların evlilikleri ile (Ümmü Külsûm) ilgili bilgiler mevcuttur.³⁰ Aynı şekilde hadis imamlarından

²⁵ *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitap-ı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar. 3:1-7.

²⁶ Harman, "Kadın", 24/82-86.

²⁷ et-Talâk 65/4.

²⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmet el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Muhammed Abdülkadir Şahin (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2014), 224.

²⁹ Ebû'l-Hasen b. Beşir Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Suleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şihate (Beyrut: Muessetu't-Tarihi'l- Arabiyye, 2002), 4/365; Geniş bilgi için bk. Fatih Orum-Zeki Albayrak, "et-Talak Süresinin 4. Ayetinde ve'l-lâi lem yahidne İfadesinin Anlam ve Yorumu Üzerine", Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi Fatih Orum-Zeki Albayrak, "et-Talak Süresinin 4. Ayetinde ve'l-lâi lem yahidne İfadesinin Anlam ve Yorumu Üzerine", Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, 55/1 (2014), 35-69.55/1 (2014), 35-69.

³⁰ Ebû Bekir b. Hammâm b. Abdürrezzak es- Sen'ânî, *Musannef Abdürrezzâk*, thk. Habîbürrahman A'zamî (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1403), 6/130-132.

Tirmizî'nin *es-Sünen* adlı eserinde geçen "Kız çocuğu dokuz yaşına geldiği zaman o bir kadın (adayı) dır."³¹ hadisini de değersel dini motif olarak alma yerine dönemselsel bir örf olarak değerlendirmek gerekmektedir. Hz. Muhammed, Hz. Hamza'nın kızı ile Ebû Seleme'nin kızını erken yaşta evlendirmiştir. Aynı şekilde Urve b. Zübeyr, kardeşinin kızını diğer kardeşinin oğlu ile evlendirmiş yine Hz. Ömer küçük kızını Urve b. Zübeyr ile erken yaşta evlendirmiştir.³² Netice itibarıyla bütün Orta Çağ dünyasında olduğu gibi ister câhiliye Araplarında ister İslâm'ın zuhurundan sonra küçük yaşta kız çocuklarının evlendirilmesi İslâm'dan sonra da devam etmiştir. Bu gelenek ve kültürü tarihsel bir olgu olarak değerlendirmek yerine anakronik bir yaklaşımla değerlendirmenin art niyetten başka herhangi bir şeyle açıklaması olamaz.

1.3. Risalet Öncesi Arap Kültüründe Erken Evlilik ve İslâm'ın Meseleye Bakışı

Makalemizin merkezinde yer alan erken yaşta evlilikle ilgili olarak; Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirilmeden önce evlilik yaşı cahili Araplarda nasıldı? Bu konuda onların evlenme yaşı konusundaki örfünü İslâm kabul etmek zorunda mıdır? Bu geleneği İslâm niçin değiştirmedir? gibi sorulara mutlaka cevap verilmelidir.

Öncelikle şunun tespit edilmesi gerekir ki İslâm öncesi Arap yarımadasında câhiliye Araplarında kızlar genellikle on iki yaşına gelmeden evlendirilir, aileye kabul edilmesi için çocuk doğurması beklenir, kadın çocuk doğurmadan ölürlerse aileden sayılmadığından eşine başsağlığı dilemezlerdi.³³ Bu gerçeğin tespitinden sonra Hz. Muhammed'in kendi şahsında uygulayarak tebliğ etme görevi verilen İslâm dini, diğer ilahi dinler gibi indirildiği toplumda bazı değişimler getirmiştir. Şunu unutmamak gerekir ki bütün dinler, tarihi geçmişi olup örf oluşturmuş köklü gelenekleri olan toplumlara indirilmiştir. Herhangi bir toplumun oluşturduğu örflerin tamamı insanlığın aleyhine olacak şekilde düşünülerek oluşturulmamıştır. Her ne kadar toplumu idare edenler şahsi çıkarlarının devamı için kendi lehlerine bazı uygulamaları örf, hatta dinsel motif olarak sunmuş olsa da evrensel doğrulara ilişkin potansiyelin bütün toplumlarda var olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslâm dini, Mekke Câhiliye toplumunun örflerini İslâm terazisine koyarak değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu bağlamda İslâm, toplumda cari olan örflerin bir kısmını aynen kabul etmiş (ibka), bir kısmını tamamen kaldırmış (ilga), bir kısmını da yeniden yapılandırarak revize edilmiş şekliyle devamına müsaade etmiştir (inşa). Kur'an her erkek ve kadının evleneceği kişilerle ilgili geçmişin geleneğini kaldırarak mahremiyet ölçüsünü getirmiştir. Hz. Muhammed, henüz daha doğmamış bir kız çocuğunun herhangi bir meblağda mehir

³¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Nikâh", 18.

³² Vehb ez-Zühayli. *el-Fıkhu'l-İslâmi ve edilletuhu* (Dimişik: Daru'l-Fikir, 1989), 9/172.

³³ Abdülkerim Özeydin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/321.

karşılığında nikâhlandırılmasını iptal etmiştir (ilga).³⁴ Ancak toplumda oluşan evlilik yaşı, düğün merasimleri ve kadının alacağı mehir konusuna dokunmamakla birlikte mehin kızın velisine değil bizzat kendisinin olması gerektiği gerçeğini ortaya koymuştur (ibka). Nikâh konusunda bazı yenilikler getirerek nikâhı yeniden yapılandırmıştır (inşa). Maalesef ilahiyat alanında görüş serdedenler, Müslüman olmayan kimi insanların kasıtlı olarak oluşturdukları söylem zeminine girerek onların anakronist yaklaşımlarına alet olmuşlardır. Örfî olarak uygulanan evlenme olgusunu günümüz örfü ile karıştırarak Hz. Muhammed'i ve Müslümanları temize çıkarma pahasına meseleyi daha da girift hale getirmişlerdir. Bu kişiler arasında Ömer Rıza Doğrul ve Rıza Savaş'ı zikredebiliriz.³⁵ Mehmet Azimli bu konuda bize göre isabetli bir yaklaşımda bulunarak Müslüman yazarların içerisine girdiği çıkmazı değerlendirmiştir. O, bu yaklaşımların bilimsel olmaktan ziyade Oryantalist söyleme karşı tepkisel bir savunma psikolojisi içerisinde ortaya konulduğunu söylemekte, bu yaklaşımı da savunmacı tarihçiliğin çıkmazı olarak nitelendirmektedir.³⁶

Henüz İslâm tebliğ edilmeye başlanmadan önce gerçekleştirilen Hz. Muhammed'in kendi kızlarının evlilik yaşları bize bu konuda belli bir fikir vermeye yetmektedir. Hz. Muhammed'in evlendiği ilk hanımı Hz. Hatice'den dört kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Hz. Muhammed'in kızlarının en büyüğü olan Zeynep, Hz. Muhammed 30 yaşında iken, en küçükleri olan Fatıma ise 40 yaşından önce dünyaya gelmiştir. Hz. Muhammed, tebliğ ile görevlendirilmeden önce kızı Zeyneb'i Hz. Hatice'nin yeğeni Ebû'l-Âs ile evlendirmiştir.³⁷ Zeynep 600 yılında doğduğuna göre onun evlendiği sıralarda yaşı sekiz-on civarındadır. Aynı şekilde Hz. Muhammed'in diğer kızı olan Rukiye ile Ümmü Külsûm de amcası Ebû Leheb'in iki erkek çocuğu olan Utbe ve Uteybe ile nişanlandıklarında da henüz risalet görevi başlamamıştır. Yani Rukiye ile Ümmü Külsûm nişanlılık zamanlarında henüz sekiz-on yaşlarında olmaları gerekmektedir. Ebû Leheb, yeğeni Hz. Muhammed'in iki kızını peygamberlikle görevlendirilmeden önce iki oğlu ile nişanlamış, onun tebliğini kabul etmediği için Hz. Muhammed'i psikolojik olarak sarsmak ve itibarsızlaştırmak için çocukların evlenmesi gerçekleşmemiş daha sonra Müslümanlara yaptıkları çirkefliklerinden dolayı Mesed suresinde beddua ile anılmışlardır.³⁸

Orta Çağ Arap kültüründe bu çeşit örnekleri çoğaltmak mümkündür. Örneğin dört Arap dâhisinden birisi olarak kabul edilen Amr b. Âs, büyük oğlu Abdullah b.

³⁴ Ebû Dâvûd, Nikah, 27.

³⁵ Rıza Savaş, "Hz. Âişe'nin Evlenme Yaşı ile İlgili Farklı Bir Yaklaşım", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995), 139-144.

³⁶ Mehmet Azimli, "Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Tartışmalarında Savunmacı Tarihçiliğin Çıkmazı", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 16/1 (2003), 28-37.

³⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Menî b Sa'd, *ez-Zühri, et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadr, 1968), 8/30-34; Ebû'l Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed b. Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahabe*, thk. Ali Muhammed Maûd- Adil Ahmet Abdülmevcud (yy: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 6/182, 7/131.

³⁸ Bünyamin Erul, "Hz. Âişe Kaç Yaşında Evlendi? Dokuz mu? On Dokuz mu?" *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 19/4 (2006), 641.

Amr'dan on bir-on iki yaş büyüktür.³⁹ On iki-on üç yaşlarında erkeklerin evlilik yaptığı bir coğrafyada erkeklere göre erken ergenliğe giren kızların daha erken evlenmelerini normal karşılamak gerekmektedir.

1.4. Asr-ı Saâdet ve Sonrası Erken Evlilik Olgusu

Asr-ı saadette bütün evlilikler bu çalışmanın hacmini aşacağından bu dönemle ilgili üzerinde en çok spekülasyon yapılan Hz. Âişe ile ilgili konu irdelenecektir. İlk dönem kaynaklarında Hz. Muhammed'in Hz. Ebû Bekir'in de kızı olan Hz. Âişe' ile altı yedi yaşlarında nikâhlanıp dokuz on yaşında evlendiği rivayet edilmektedir.⁴⁰ Her ne kadar savunmacı bir refleksle Hz. Âişe'nin evlenme yaşı on yedi-on sekiz yaşlarına çıkartılmaya çalışılsa da bu bilginin sağlam bir temeline ilk dönem kaynaklarında rastlamak mümkün değildir. Bu sonuca ancak farazi kıyas ve akıl yürütmelerle varılmaya çalışılmaktadır. Nikâhtan sonra evlilik için üç yıl kadar beklenilmesi de gayet insani gerekçelerle anlaşılabilir. Evlilik hicret sonrasında vuku bulduğundan Hz. Âişe'nin hicretin verdiği yeni yerleşim yerinin havasına alışmasının beklendiği, yeni coğrafyanın gençler üzerinde bazı olumsuzluklar yarattığı ve zamana ihtiyaç duyulması şeklinde de değerlendirilebilir.⁴¹ İbn Sa'd'ın değindiği şekliyle düğünün gecikmesindeki sebebin Hz. Muhammed'in Hz. Âişe'ye mehir olarak verecek parasının olmadığı konusunu gözden kaçırmamak gerekmektedir.⁴² Bütün bunların yanında fiziki olarak zaten küçük yapılı olmasından dolayı aileler arasında özellikle annesinin isteği ile bir miktar beklenildiği de insani bir yaklaşımdır.⁴³

Hz. Muhammed'in vefatından sonra dört halife döneminde de Arap örfünde erken yaşta evlilikle ilgili uygulamanın devam ettiğini görmekteyiz. Halife Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin 8/630 yılından sonra dünyaya gelen kızı Ümmü Külsûm ile izdivacı bu örneklerden bir tanesidir. Halifeliği döneminde Hz. Ömer, Hz. Ali'den kızını evlenmek için istediği zaman, Hz. Ali buna rıza göstermemiş ve onun daha küçük

³⁹ Ebû'l-Fadl Ahmet b. Ali b. Hacer el-Askalani, *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*, thk. Adil Ahmet Abdülmevcud, Ali Muhammed Maûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1415) 4/165; Mehmet Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. As", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/85-86.

⁴⁰ Ebû Muhammed Yesar b. İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkar (Beyrut: Daru'l-Fikr 1978), 255; İbn Sa'd, *Tabakat*, 8/58; Ebû'l-Hasen Ahmet b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkar, Riyad Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/411; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 7/186; İbn Sa'd, *Tabakat*, 8/60; Ebû Cafer Muhammed b. Ümeyye b. Amr b. Habîb, el-Bağdadi, *Kitabu'l-Muhabber*, tsh. Enise İlza (Haydarabad: 1942), 1/80-81; Ebû'l-Fadl Ahmet b. Ali b. Hacer el-Askalani, *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*, thk. Adil Ahmet Abdülmevcud, Ali Muhammed Maûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1415), 8/232; Bünyamin Erul, "Hz. Âişe Kaç Yaşında Evlendi? Dokuz mu? On Dokuz mu?" *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 19/4 (2006), 648; Suzan Yıldırım, "Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Etrafındaki Tartışmalar", *İSTEM*, 2/4 (2004), 241; Selçuk Coşkun, "Hadislerin Tarihe Arzının uygulamadaki Bazı problemleri (Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Örneğinde bir İnceleme)", *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 183-184.

⁴¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihü'r-rusûl ve'l-mulûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1407), 2/211-212; Mustafa Fayda, "Âişe", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/201.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakat*, 8/62; Belâzurî, *Ensâb*, 2/546; Recep Erkocaaslan, "Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber ile Evliliği ve Evlilik Yaşı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (2017), 1236.

⁴³ Rıza Savaş, "Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı ile İlgili Farklı Bir Yaklaşım", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX (1995), 139.

olduğunu söylemiştir (inneha sagiratün).⁴⁴ İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Hz. Ömer onunla henüz buluş çağına gelmeden evlenmiş, evlilikleri halifenin vefatına kadar sürmüş ve bu evliliklerinden Zeyd isminde bir oğlu ile Rukiyye adında bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Halife Ömer'in ölümünden sonra Ümmü Külsûm, amcazadesinin oğlu olan Avn b. Ca'fer ile evlenmiştir.⁴⁵ Sonuç olarak Hz. Muhammed'in vefatından kısa süre sonra 8/630'lu yıllarda dünyaya gelen Ümmü Külsûm'un, Hz. Ömer'in şehit edildiği 23/644 yılında 14-15 yaşlarında olması gerekmektedir. Hz. Ömer'in Ümmü Külsûm'den iki çocuğu olduğuna göre onun erken yaşta bir evlilik yaptığı anlaşılmaktadır.

Benzer bir örnek Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra dünyaya gelen Ümmü Külsûm adında bir kız çocuğu ile ilgilidir. Ümmü Külsûm büyüyüp belli bir yaşa gelince Hz. Ömer selefi Hz. Ebû Bekir ile de hısımlık kurma amaçlı onun kızı Ümmü Külsûm ile evlenmek istemiş, Hz. Âişe kızın ablası ve İslâm toplumunun bir duayeni olarak inisiyatif alıp, Hz. Ömer'in mizacının sertliği ve sair sebeplerden dolayı bu evliliğe karşı çıkmış ve bu evlilik gerçekleşmemiştir. Hz. Âişe evliliğe karşı çıkmaya muhtemel evlilikte Hz. Ebû Bekir'in kızı Ümmü Külsûm'un yaşı en fazla on yaşlarında olacaktı.⁴⁶

Bu konuda başka bir örnek de bizzat Hz. Muhammed'in Hz. Hamza'nın mahdumesi Ümâme ile Seleme b. Ebî Seleme'nin nişanlanmasını istemesi hadisesidir. Kaynaklar bu iki kişiden bahsederken "ve hüma sabiyyani sağırani", yani bu iki çocuk küçükken notu düşülmüştür. Bu iki kişi nişanlanmalarına rağmen düğünleri olmadan Seleme'nin vefat etmesi sebebiyle zıfâf gerçekleşmemiş olsa da küçük iki çocuğu evlendirme isteklerini dönemin gerçeklerini anlatması bağlamında önem arz etmektedir.⁴⁷ Başka bir bilgiye göre ise Hişâm b. Urve'nin babası, oğlunu altı yaşında iken nikâhlanmış, oğlunun vefat etmesi üzerine gelinine dört bin dinar miras kalmıştır.⁴⁸

İhsan Arslan'ın değindiği gibi, din insanlara belli bir evlilik yaşının gerekli olduğunu belirtmez, belirtmemesi de gerekir.⁴⁹ Zira şeriatın dinamikliği, dini dayanak olarak örfün alanını genişletmesi anlamına da gelmektedir. Din yaşanan toplumun örfüne, doğrudan dinle çelişmeyen bazı değer yargılarına saygı duymaktadır. Genel olarak erken evliliğin daha dindar kesimlerce tavsiye edilmesinden hareketle bu kesimin reflekslerini dinin bir buyruğu gibi kabullenmek bizi doğru bir sonuca götürmemektedir. Günümüzde daha çok kırsalda karşılaştığımız çocuk gelin gerçeğini muhafazakâr kesimler üzerinden dine mal etmeye çalışan algı operasyonlarına karşı

⁴⁴ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 7/377.

⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, 8/463-4; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 8/464; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 7/377; Geniş bilgi için bk. Huriye Martı, "Ümmü Külsûm bnt. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/323-324.

⁴⁶ Ebû Muhammed b. Kuteybe Abdullah b. Müslim, *el-Maarif* (Beyrut: Dâru'l-Maarif, ts), 175.

⁴⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/126.

⁴⁸ Abdürrezzak, *Musannef*, 6/165.

⁴⁹ Geniş bilgi için bk. İhsan Arslan, "Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Örf mü, Din mi?", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/1 (2019), 341-376.

dikkatli olunmalıdır. Küçük yaşlarda cinsel tecavüze maruz kalan kız çocuklarının uğradıkları toplumsal travmalar konusunda toplumun bütün kesimleriyle birlikte, gereken tepkiyi vererek toplumda bir bilinç oluşmasına çalışılmalıdır.

2. Çağdaş Dünyada Erken Evliliklerle İlgili Genel Yaklaşımlar

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu UNICEF tarafından 2015 yılında yayınlanan rapora göre yeryüzünde her yıl on beş milyon kız çocuğu çocuk gelin olarak evlendirilmektedir. Bu evlilikler sebebiyle çocukların hem kısa hem de uzun vadede ekonomik, eğitsel ve zihinsel olarak dezavantajlı duruma düşme ihtimalleri kaygıları artırmaktadır.⁵⁰ Sanayi toplumunu geride bırakmış çağdaş dünyada iletişim araç ve gereçlerinin yaygınlaştığı günümüzde gelişmiş/azgelişmiş, kırsal ve kent ayrımı yapmadan olayı değerlendirmenin bizi doğru sonuca ulaştıramayacağını düşünüyoruz. İstemesek de bir toplum gerçeği olan erken yaşta evlilik, sadece mazide bazı toplumlarda ve dinlerde değil, bir toplum gerçeği olarak günümüzde de fiili olarak süregelen bir olgudur. Ergenlik yaşı Ortadoğu'ya göre daha geç olan batı dünyası ve ABD gibi kısmen daha soğuk bölgelerde bile erken yaşlarda çocuklar yaygın olmasa da evlendirilmektedirler.⁵¹

XX. yüzyılın başında Avusturya asıllı bir Yahudi ailede dünyaya gelip 1926 yılında İslâm'ı seçerek bu alanda çeşitli eserler yazan din bilimci, siyasetçi Muhammed Esed, bir süre Medine'de kalmıştır. Esed, Medine'de yaşadığı yıllarda başından geçen evlilik serüveni ile ilgili olarak kendisi otuzlu yaşlarda iken o topraklarda bir evlilik deneyimi yaşadığından bahsetmektedir. Otuzlu yaşlarda orta yaşta bir erkek iken on bir yaşlarında bir kız ile evlendirilen Muhammed Esed'in itirazına Medineli Araplar "Kız kocasının evinde büyür."⁵² özdeyişi ile cevap vermişlerdir. Bu izdivaç olayı, halen devam eden bir örfün varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

2.1. Günümüz Türkiye'sinde Erken Yaşta Evlilik

Türkiye Cumhuriyeti yasalarına göre evlilik çağı ile ilgili serencâm şu şekilde tezahür etmiştir. 17 Şubat 1926 tarihinde TBMM'de kabul edilen Türk Medeni Kanunu'na göre evlilik yaşı erkek için on sekiz, kadınlar için on yedi, olağanüstü durumlarda ise hem erkek hem kadınlar için on beş yaş olarak kabul edilmiştir.⁵³ Gelişen süreç içerisinde evlilik yaşı 15.06.1938 yılında resmi gazetede yayınlanan 3453 sayılı kanunla erkek için on yedi, kadınlar için ise on beş yaş olarak belirlenmiştir.⁵⁴ Yürürlük tarihi 01.01.2002 olan Türk Medeni Kanunu'nun 124.

⁵⁰ Barış Çağırkan, "Erken Yaşta Yapılan Evlilikler ve Aile Kurumuna Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması: Bitlis Örneği", *VI. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (2019), 1826.

⁵¹ Âişe Abdurrahman, *Rasulullah'ın Annesi ve Hanımları*, çev. İsmail Kaya (Konya: Uysal Kitapevi, ts), 240. Bodley, er-Rasul isimli eserinden nakille.

⁵² Esed Muhammed, *Mekke'ye Giden Yol*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 206.

⁵³ Türk Kanun-ı Medenisi, *Resmi Gazete* 339 (4 Nisan 1926), Kanun No. 743, md. 88.

⁵⁴ Türk Kanunu Medenisinin 88 inci Maddesini Tadil Eden Kanun, *Resmi Gazete* 3945 (28 Haziran 1938), Kanun No. 3453, md. 1.

maddesinde “Erkek veya kadın on yedi yaşını doldurmadıkça evlenemez” hükmüne yer verilerek evlilik yaşı erkek ve kadınlarda on sekiz olarak tespit edilmiştir. Bu kanunda da imkânlar ölçüsünde karardan önce anne babası veya vasisinin dinlenmesi ile on altı yaşını doldurmuş olanlara olağanüstü durumlarda evlilik izninin verilebileceği hükmü getirilmiştir.⁵⁵

Sosyolojik bir vaka olarak maalesef Türkiye’nin değişik coğrafyalarında erken yaşta evlilik olgusu halen mevcuttur. Her ne kadar devlet bu konuda bazı önleyici tedbirler almaya çalışsa da en azından şimdilik öngörülen seviyeye ulaşamamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin yaş sınırlandırmasına rağmen milyonlarca kız çocuğu on beş yaşına gelmeden evlendirilmiştir.⁵⁶

Daha eğitilmiş coğrafyalarda bir vakıa olarak eğitim/kariyer gerçeğinden hareketle evlilik yaşları yirmi beş-otuzlu yaşlara dayanmaktadır. Bu yaşlarda evlenen insanların evlilikleri, daha çok mantık evliliği üzerine bina edilip beklentileri de ona göre şekillenmektedir. Hâlbuki kırsalda yaşayıp gereği kadar eğitim fırsatı bulamayan insanların duygusal evliliklerinden beklentiler birbirlerine karışmakta ve işte tam da bu alanda çatışmalar başlamaktadır. Erken yaşta evlenen kızlar erken yaşta anne olmak gibi ağır bir sorumluluğun altında ezilmektedirler. Bu eziklik, daha geç evlenen hemcinslerinin sosyal hayatlarındaki refaha şahit olduklarında psikolojik açıdan bazı sorunların yaşanmasına da sebep olmaktadır.⁵⁷

Ataerkil aile yapısının tarihe karıştığı günümüzde erken evlenen bireylerde soyut düşünme henüz tam teşekkül sürecini tamamlamadığından isabetli karar verme, verdiği kararın arkasında durma refleksi zayıftır. Şunun gözden kaçırılmaması gerekir ki erken çağlarda evlenen çocuklar, ataerkil aile yapısı çerçevesinde sorumluluk alma ve çocuk büyütme gibi görevler daha çok ebeveynleri tarafından yerine getirildiğinden aile içi roller birbirlerine karıştırılmaktadır.

Türkiye’de de maalesef bu tür örneklere şahit olmak mümkündür. 2008 yılında yapılan bir araştırma çok çarpıcı sonuçlar ortaya koymaktadır. Buna göre Diyarbakır’ın Bismil ilçesinde 559 kişi üzerinde yapılan bir araştırma sonucuna göre kadınların %38’i on altı-on yedi yaşlarında evlenmişlerdir. İşin daha ilgi çekici tarafı kadınların %34’lük kısmı evlenme yaş aralığını on-on beş olarak belirtmektedir. Yani resmi rüşt yaşı olan on sekiz yaş altı evlenme oranının %70’lerin üzerinde olduğu gözükmektedir. Her on kişiden yedisi eğitim çağında evlilik gibi sorumluluğu son derece ağır olan çocuk doğurma ile karşı karşıya kalması son derece vahim bir durumdur.⁵⁸ Yasalarca belirlenmiş yaşın altında bu kadar yoğun evliliğin

⁵⁵ Türk Medeni Kanunu (TMK), *Resmi Gazete* 24607 (8 Aralık 2001), Kanun No. 4721, md. 124.

⁵⁶ Hanna Barbara, “Negotiating Motherhood: The Struggles of Teenage Mothers.” *Journal of Advance Nursing*, 34/4 (2001), 456-464.

⁵⁷ Barış Çağırkan, “Erken Yaşta Yapılan Evlilikler ve Aile Kurumuna Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması: Bitlis Örneği”, *VI. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (2019), 1826.

⁵⁸ Mustafa Orçan- Muhsir Kar, “Türkiye’de Erken Yaşta Yapılan Evlilikler ve Risk Algısı: Bismil Örneği”, *Aile ve Toplum* 4/14 (2008), 101.

gerçekleşmesinin sebebi devletin göz yumması veya etkin müdahale etmemesinden değil, coğrafyanın gerçeği ile ilgili bir olgunun sonucudur.

Diyarbakır ili genelinde yapılan diğer bir araştırmada ise ergenlik döneminde yapılan evliliklerin %42.5, evlilik yaş ortalamasının ise on altı, en düşük evlenme yaşının da on iki olduğu saptanmıştır.⁵⁹ Şu tespiti de yapmak gerekir ki erken yaşta evlilik sadece doğu ve güneydoğu bölge insanının sorunu değil, bir Türkiye gerçeğidir. Kırıkkale ve Yozgat illerinde yapılan bir araştırmaya göre Orta Anadolu'da da aynı problemlerin olduğu gözükmektedir. Kırıkkale'de %68.20, Yozgat'ta ise %39.70 oranda kişilerin on sekiz yaş altında bu ağır sorumluluğun altına girdikleri tespit edilmiştir.⁶⁰

3. Tarihsellik İle Anakronizm Kıskaçında Muhafazakâr Entelektüellerin Çıkmazı

Tarihçiler, olayları değerlendirirken genelde ya tarihselci bir bakış açısıyla ya da tam aksine anakronizm yaparak düşünülen sonuca gitmeye çalışmaktadırlar. Araştırmacı bu iki tercihten birini mutlaka kabul etmek zorunda mıdır? Tarihselci bakış açısıyla olayları çözümlenmek daha sahici gibi dursa bile bu yolun her zaman isabetli olmayacağı gerçeğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Sadece erken yaşta evlilik olgusundan hareketle muhafazakâr entelektüellerin çıkmazı ve bunu fırsata çeviren ötekilerin entelektüelleri, nicel bir gerçekliği dayanarak, dini ve dinin tebliğcisini eleştirip bağlamından koparılmış olumsuz bir algı yaratmaya çalışmaktadır. Hz. Âişe'nin evliliği üzerinden 1440 sene geçmesine rağmen üzerindeki spekülasyonlar hâlâ devam etmektedir. Eğer Hz. Âişe'nin evlilik yaşı meselesini toplumun örfünün bir sonucu olduğunu kabullenmeyip, onun yaşını daha yukarılara çekmeye çalışıp, bu evliliği dinin bir önerisiymiş gibi anlatmaya çalışmak sağlıklı bir bakış açısı değildir. Konu ile ilgili eleştirilerde bulunan İlhan Arsel, biraz ironi ile karışık yaşlı erkeklerle evlenen küçük yaşta kız çocukları kocasını baba gibi görüp ona körü körüne bağlanarak hayat boyu sürececek köleliğe erken yaşta evlilik ile adım atmaktadır. Kız çocuğunu çok küçük yaşta evlendirip eve kapatmak, onu çoğu şeyden mahrum etmek ezmek, şahsiyetini yok etmek şeriata göre sosyal düzenin bir gereği olup Müslüman toplumların geri kalmalarının nedenlerindedir. Kızların erken evlendirilerek kocalarının kölesi durumuna getirilmelerinin ve sosyal hayattan uzak tutulmalarının toplumun ilerlemesine engel teşkil ettiğini ve Hz. Muhammed'in Hz. Âişe ile evlenip bunu tavsiye ettiğini söylemektedir.⁶¹

Entelektüel bir yazar tipolojisi olarak olaya anakronist bir düşünce yapısıyla yaklaşan yazar, belki de konu ile ilgili yazıp çizenlerin kafa karışıklığından istifade ile olaya yaklaşmıştır. Yukarıda anlatmaya çalıştığımız şekliyle dönemin evlilik yaşlarını değerlendirirken tarihsel gerçeklikler üzerinden dönemsel değerlendirmeyip,

⁵⁹ Hamit Acemoğlu-Ali Ceylan-Günay Saka, Melikşah Ertem. "Diyarbakır'da Erken Yaş Evlilikleri", *Aile ve Toplum* 2/9 (2005), 115-120.

⁶⁰ Orçan-Kar, "Erken Yaşta Evlilik", 101.

⁶¹ İlhan Arsel, *Şeriat ve Kadın* (İstanbul: Kurtiş Matbaası, 1989), 161.

savunmacı tarihçiliğin çıkmazında debelenip, olayın dini bir tarafının olmadığını söyleyerek maalesef diğer tarafa malzeme verilmektedir.⁶² Savunmacı tarihçi yaklaşımı yerine bütün Orta Çağ dünyasında olduğu gibi genellikle sıcak bölgelerde iklimsel özellikleri gereği Arap kadınlarının daha erken yaşlarda ergenliğe kavuştuklarını, yirmili yaşlardan sonra çabucak yaşlanmaya başladıklarını belirtmek gerekmektedir.⁶³

İlk dönem kaynaklarının hiçbirisinde Hz. Muhammed muarızları bile konuyla ilgili olarak eleştirel herhangi bir ipucu bulamamışlardır. Mekke müşrikleri, Peygamberin her hareket ve davranışlarını merkeze alarak onu itibarsızlaştırmaya çalışmışlar ancak erken yaşta bir kız ile evlenme ile ilgili bir değerlendirmede bulunmamışlardır. Cahili Arap örfüne göre müşrikler de bir kızın buluş çağına girdikten sonra yani dokuz yaşlarında evlenmesinde herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Seleflerinin bile akıllarına gelmeyen bu çirkin yaklaşım onları taklit ve takip eden halefleri tarafından anakronizme düşülerek değerlendirilmekte ve İslâm dini ve Müslümanlar üzerinde bağlamından koparılmış olumsuz bir algı yaratılmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte akliselim ile meseleye yaklaşan oryantalistlerin de mevcut olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁶⁴

Sonuç

İnsan, yeryüzünde yaşamaya başladıktan sonra zaman içerisinde kendi örf ve âdetlerini oluşturmaya başlamıştır. Tarihi süreç içerisinde insanın bu faaliyetleri kişiden kişiye, toplumdaki topluma ve bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Böyle bir realiteden dolayı da insanlar arasında farklı uygulamalar ortaya çıkmaktadır. İnsanların sosyal hayatla ilgili alanlarda gerçekleştirdikleri fiillerin doğru algılanıp algılanmamasındaki temel faktör örfleridir. Bu örflere uygun olan davranışlar toplum tarafından onanırken, aykırı olanlar ise kabul görmemektedir. Bu sebeple örf ve âdetler toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Tarihin bir döneminde meydana gelmiş olan hadiseye toplumun bakışı, daha sonraki dönemler için önemli bir ölçüt olmaktadır.

Bu açıdan insanların toplumun örf ve âdetlere saygılı davranıp hadiseyi kendi tarihi oluşum süreci içerisinde anlamaya çalışmaları ve tarihin dokusuna saygılı olmalarının bir gereğidir. Dünyadaki bütün bireyler ve toplumlar, bir tarih dilimine, kültürel geleneğe sahiptirler. Bunu görmezlikten gelmek imkânsızdır. Bu nedenle, herhangi bir tarihi olayı tartışırken onu kendi tarihselliği ve kültürel çerçevesi içinde ele almak gerekir. Yoksa kendi ön şartlarımızı merkez ve doğru kabul ederek farklı tarih diliminde yaşayan ve değişik toplumsal değerlere sahip birilerini aynı mantalite ile yargılamak, bilimsel bir yöntem olmadığı kadar insaf ölçülerinin de dışındadır.

⁶² Ziya Kazıcı, Hz. Muhammed'in Eşleri ve Aile Hayatı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012), 140-141

⁶³ Abdurrahman, Rasulullah'ın Annesi, 240.

⁶⁴ Maxsime Rodinson, Hz. Muhammed, çev. Atilla Tokatlı (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2013), 167.

Toplum içindeki en küçük birim olan ailenin teşekkülünde evlenme yaşı, biçimleri, aile üyelerinin görev ve sorumlulukları gibi yaklaşımlar kültürden kültüre, hatta aynı toplumun değişik coğrafyaları arasında bile aynı olmayabilmektedir. Bütün toplumların aile kurumu ile ilgili örfleri, o topluma has kendi kültürel yapısı bağlamında şekillenmiştir. Bütün Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi Hz. Muhammed'in hayatını idame ettirdiği Arap coğrafyasında da kendine has evlenme şekli, evlenme ritüelleri, örf ve adetleri mevcut idi. Toplumsal gerçeklere uygun olarak Hz. Muhammed'in de bazı evlilikler yaptığı bilinmektedir. İslâm dininin elçisi olarak onun yaptığı bu evliliklerle ilgili bütün insanlar aynı pencereden bakmamışlardır. Bazıları evliliğini sert bir üslupla eleştirirken, kimileri de insan olma özelliğini unutarak ilahi bir işaret gibi algılayarak olaya bakmayı tercih etmişlerdir. Geçmişini inceleyen tarihinin mutlaka hüküm verme zorunluluğu olan bir hakim gibi yaklaşması doğru olmadığı gibi, savunmacı bir yaklaşımla hareket edip bakış açısını ona göre ayarlaması da eleştiriden hali değildir. Hz. Âişe'nin evlilik yaşı için matematiksel bazı rakamlarla uğraşma yerine, bu evliliğin erken yaşta olduğu gerçeğini kabul etmek gerekmektedir. Hz. Muhammed'in Hz. Âişe ile olan bu evliliği Arap toplumunun kültürüne ve adetlerine uygundur. Zira onun yaşadığı dönem ve sonrasında, müşrikler, münafıklar, Yahudiler ve Hıristiyanlar başta olmak üzere Arap yarımadası içinde ve dışında hiç kimse onun evliliği ile ilgili eleştirilerine rastlanmamıştır.

Hız. Peygamber döneminde küçük yaşlarda evlilikler yaşandığından ve hatta onun başından geçtiğinden hareketle bu evliliklere dinî bir özellik katarak açıklamaya çalışmak dini yanlış tanımlamak ve insanların dine karşı olumsuz bakışlarına davetiye çıkartmaktır. Bu konuda belirleyici olan; toplumun değer yargıları, örf ve âdetleridir. Ayrıca devlet, toplumsal hayatın düzenini korumak amacıyla çeşitli dönemlerde insanların algılarına göre evlenme yaşlarına sınırlamalar getirilebilmektedir.

Kaynakça

- Acemoğlu, Hamit- Ceylan, Ali- Saka, Günay- Ertem, Melikşah. "Diyarbakır'da Erken Yaş Evlilikleri". *Aile ve Toplum* 7/2 (2005), 115-120.
- Âişe, Abdurrahman bintü's-Şatı. *Rasulullah'ın Annesi ve Hanımları*. Çev. İsmail Kaya. Konya: Uysal Kitapevi, ts.
- Arsel, İlhan. *Şeriat ve Kadın*. İstanbul: Kurtiş Matbaası, 1989.
- Arslan, İhsan. "Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Örf mü, Din mi?". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/1 (2019), 341-376.
- Azimli, Mehmet. "Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Tartışmalarında Savunmacı Tarihçiliğin Çıkmazı". *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 16/1 (2003), 28-37.
- Barbara, Hanna. "Negotiating Motherhood: The Struggles of Teenage Mothers." *Journal of Advance Nursing*, 34/4 (2001), 456-464.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmet b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-eşrâf*: Thk. Süheyl Zekkar, Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Brundage, A. James. "Sex And Canon Law", *Handbook Of Medieval Sexuality*, Ed. V. L. Bullough, J. A. Brundage. New York: Routledge, 2000.
- Coşkun, Ali. *Sosyal Değişme Kadın ve Din*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Selçuk, Coşkun. "Hadislerin Tarihe Arzının uygulamadaki Bazı Problemleri (Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Örnekleminde bir İnceleme)". *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 177-196.
- Çağırkan, Barış. "Erken Yaşta Yapılan Evlilikler ve Aile Kurumuna Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması: Bitlis Örneği", *VI. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, İstanbul: (2019), 1825-1839.
- Demir, Ömer- Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 1992.
- Ebû Dâvûd, Abdullah b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Beyrut: Daru'l-Erkam, 1999.
- Erkocaaslan, Recep. "Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber ile Evliliği ve Evlilik Yaşı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (2017), 1234-1247.
- Erlor, Georg. *Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zum Ausgang des Mittelalters in den Erzählungen deutscher Geschichtschreiber*, Bd. III, Leipzig: Verlag von Alphonse Dürr, 1883.
- Erul, Bünyamin. "Hz. Âişe Kaç Yaşında Evlendi? Dokuz mu? On Dokuz mu?". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 19/4 (2006), 637-649.
- Esed, Muhammed. *Mekke'ye Giden Yol*. Çev. Cahit Koytak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Gerdes, Heinrich. *Geschichte des deutschen Volkes und seiner Kultur im Mittelalter*. Bd. III, Berlin: Duncker & Humblot, 1908.
- Goetz, Hans Werner. *Leben im Mittelalter: vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*, München: C.H.Beck, 1994.
- Günaltay, Şemsettin. "İslâm'dan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu Aile ve Türlü Nikâh Çeşitleri". *Marife Dergisi* 1/3 (2002), 189-199.
- Harman, Ömer Faruk. "Kadın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/82-86. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Herlihy, David. "The Making Of The Medieval Family: Symmetry, Structure And Sentiment", *Medieval Families: Perspectives on Marriage, Household, and Children*. Ed. Carol Neel. Canada: The Medieval Academy Of America, 2004.
- Türk Kanunu Medenisinin 88 inci Maddesini Tadil Eden Kanun (Kanun No. 3453). *Resmi Gazete* 3945 (28 Haziran 1938). Erişim 7 Şubat 2021.
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3945.pdf>

- Türk Kanun-ı Medenisi (Kanun No. 743). *Resmi Gazete* 339 (4 Nisan 1926). Erişim 7 Şubat 2021.
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler?v_meclis=1&v_donem=d02&v_yasama_yili=4&v_cilt=
- TMK, Türk Medeni Kanunu (Kanun No. 4721). *Resmi Gazete* 24607 (8 Aralık 2001). Erişim 7 Şubat 2021.
<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html>
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahabe*. Thk. Ali Muhammed Maud- Adil Ahmet Abdülmevcud. 8 Cilt. b.y: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Bağdadi. *Kitabu'l-muhabber*. Tsh. Enise İlza. Haydarabad: 1942.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmet b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*. Thk. Adil Ahmet Abdülmevcud, Ali Muhammed Maûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa Saka, İbrahim Ebyari, Abdülhafız Şelbi. 2 Cilt. Mısır: 1955, 2/644.
- İbn İshâk, Muhammed Yesar. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *el-Maarif*. Beyrut: Dâru'l-Maarif, ty.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Gazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Daru'l-Fikr, ty.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Menî ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- Johnston, R. A. *All Things Medieval*. USA: ABC-CLIO, 2011.
- Joseph, Gottschalf. *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands*. Bd. III. Köln: Böhlau, 1964.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah b. Amr b. As". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kazıcı, Ziya. Hz. *Muhammed'in Eşleri ve Aile Hayatı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî*. çev. Mustafa Öztürk. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Martı, Huriye. "Ümmü Külsûm bnt. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/323-324. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasen b. Beşir. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. Thk. Abdullah Mahmud Şihate. 4 Cilt. Beyrut: Muessetu't-Tarihi'l-Arabiyye, 2002.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-Sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: İbadürrahman, 2008.
- Mortimer, Ian. *The Time Travelers Guide To Medieval England*. USA: Simon&Schuster, 2010.
- Orçan, Mustafa-Kar, Muhsir. "Türkiye'de Erken Yaşta Yapılan Evlilikler ve Risk Algısı: Bismil Örneği". *Aile ve Toplum* 4/14 (2008), 97- 111.
- Orum, Fatih - Albayrak, Zeki. "et-Talak Süresinin 4. Ayetinde ve'l-lâî lem yahidne İfadesinin Anlam ve Yorumu Üzerine". *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/1 (2014), 35-69.
- Özaydın, Abdülkerim. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/321-324. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Rodinson, Maxsime. Hz. *Muhammed*. Çev. Atilla Tokatlı. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2013.

- Savaş, Rıza. "Hz. Âişe'nin Evlenme Yaşı ile İlgili Farklı Bir Yaklaşım", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX (1995), 139-144.
- Sen'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hammâm. *Musannef Abdürrezzâk*. Thk. Habîbürrahman A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: Mektebu'l-İslâmi, 1403.
- Shahar, Shulamith. *Childhood In The Middle Ages*. trans. C. Galai. London: Routledge, 1992.
- Singman, L. Jeffrey. *Daily Life In Medieval Europe*. USA: Greenwood Press, 1999.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Camîu'l-beyan fi tevîli'l-Kur'an*. Thk. Ahmet Muhammed Şakir. 24 Cilt, yy: Müessesetu'r-Risale, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihü'r-rusûl ve'l-mulûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tunçer, Mustafa. İslâm Dininin Kadına ve Aileye Bakışı, *Kadın ve Aile Hayatı*. Ed. Nazım Elmas. 57-86. Ankara: Pegem Yayınları, 2017.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, ty.
- Ünal, Asife. *Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslâm'da Evlilik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmet. *Esbâbü'n-nüzûl*. Thk. Muhammed Abdülkadir Şahin. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014.
- Vehbe ez-Zühaylî. *el-Fıkhü'l-İslâmi ve edilletuhu*. 10 Cilt. Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1989.
- Yıldırım, Suzan. "Hz. Âişe'nin Evlilik Yaşı Etrafındaki Tartışmalar". *İSTEM*, 2/4 (2004), 237-245.